

AZERBAJCAN TÜRKÇESİNDE “GÖZ” KELİMESİ İLE KURULMUŞ DEYİMLERİN ANLAM ÖZELLİKLERİ

Naile HACIZADE*

ÖZET

Sabit kelime birleşimleri olan deyimler dil birimleri arasında yer almaktadır. Deyimlerin terki bindeki kelimelerle anlam ilişkilerini kaybettiği düşünülmektedir. Fakat onların doğrudan anlamları, günümüzde taşıdıkları anlamlarla bir arada incelenirse farklı sonuçlara varılabilir. Azerbaycan Türkçesinde göz kelimesinin katılımıyla oluşturulmuş deyimlerin araştırılması bizi bu sonuca götürüyor. İlginçtir ki Türk mitolojisinde çok önemli bir yer tutan kültürle göz kavramı arasında derin bir bağlantı vardır ve bu bağlantı deyimlere de yansımıştır. Halk edebiyatında özellikle Kitab-ı Dede Korkut destanlarında bu deyimlerin açık örneklerini görmek mümkündür.

ANAHTAR KELİMELE R

Deyim, göz, kelime birleşimi, anlam özellikleri, fiil, Türkçe, kült, Kitab-ı Dede Korkut destanları, etimolojik

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С КОМПЕНЕНТОМ «ГЛАЗ» В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ НАРЕЧИИ ТЮРКСКОГО ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ

Фразеологизмы, представляющие собой устойчивые словосочетания, занимают особое место среди языковых единиц. Считается, что связь между словами, входящими в состав фразеологизмов и их значениями утеряна. Но если вы сопоставите их прямое значение со значением, которые они имеют в наше время, можете достичь неожиданных результатов. Исследование фразеологизмов азербайджанского наречия тюркского языка, образованных с помощью слова «глаз», ведёт нас к такому результату. Интересно то, что между культурами, занимающими значительное место в тюркской мифологии, и понятием «глаз» существует глубокая связь. Эта связь отразилась и на фразеологизмах. Её примеры можно увидеть в народном творчестве, особенно в эпосе «Деде Коркут».

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

Фразеологизм, глаз, словосочетание, семантические особенности, глагол, тюркский язык, культ, эпос “ Деде Коркут”, этимологический

---

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Misafir Öğretim Üyesi.

Bir iletişim aracı olan dilin temel anlamlı birimi genellikle kelimeler sayılmaktadır. Kelimeler her dilin genel gramer yapısına uygun bir şekilde cümleler oluşturur ve fikirlerimizi ifade eder. Kelime ve onun problemlerinden bahsederken kelimenin birleşimlere girebilme özelliğinin ayrıca incelenmesi gerekmektedir. Kelimenin tarihi gelişme sürecini öğrenirken bu çok önemlidir.

Kelime birleşimleri, bilindiği üzere serbest ve sabit kelime birleşimleri olarak ikiye ayrılmaktadır. Deyimlerin de arasında yer aldığı sabit kelime birleşimleri, fikir ifadesi açısından önemli bir yere sahiptir ama bazen dil birimleri hiyerarşisine alınmaz (bkz.: V. M. Solntsev, 1971, s.184). Deyimler tüm zenginlikleri ile beraber çoğu zaman kelimelerin görevini üstlenebiliyor. Peki, genel olarak her kavramı karşılayan kelime varken deyimlerin oluşmasındaki amaç nedir? Sebepsiz ve amaçsız hiçbir olayın olmadığı dilde deyimler neden üretilmiştir? Birçok dil bilimcinin dikkatini çekmiş olan bu sorular dilin çok eski dönemlerine aittir.

Deyimlerin özelliklerinin, oluşum yollarının, dildeki görevlerinin araştırılması, Frazoloji dilbilim dalını ortaya çıkarmıştır. Dilbilim literatüründe, o sıradan Azerbaycan dilbiliminde Frazolojinin bir bilim dalı olarak incelenme tarihi, Azerbaycan Türkçesindeki deyimlerin kendine has özellikleri H. Bayramov tarafından kapsamlı bir şekilde araştırılmıştır (bkz.: H. Bayramov, 1978).

Deyimler incelenirken onların bir dil birimi olarak diğer sabit kelime birleşimleri arasındaki yeri, kökeni, mümkün olabildiği takdirde etimolojisi, anlam özellikleri, gramatik (morfolojik ve sentaktik) özellikleri vs. göz önünde bulundurulur. Burada en zor ve tartışma doğurabilecek kısmın etimolojik inceleme olduğu sanırım herkes tarafından kabul edilen bir fikirdir. Frazoloji; Anlambilim, Leksikoloji (dil kelime hazinesi), Sentaks gibi dilbilim dalları ile sıkı bir bağlantı içinde bulunmasının yanı sıra Tarih, Etnografya, Halk Edebiyatı Bilimi, Mitoloji gibi bilim dalları ile de temas halindedir. İncelemeler sonucu doğru çizgiye varılmasında bu bilim dallarının verileri hiç küçümsenmeyecek bir öneme sahiptir.

Frazeoloji günümüzde dilbilimin bağımsız bir alanı olarak şekillense de, onu dilin kelime – anlam sisteminden tamamen ayırmak doğru değildir. V. V. Vinogradov’un aşağıdaki fikri de bu doğrultudadır: “Kelimenin anlam kontürlerinin kesin çizgileri frazeolojik birikme yapısında çoğu zaman siliniyor. Böylece kelimenin anlam yönünden araştırılması sanki frazeolojik inceleme objesini yutuyor, üstelik fraza, bir kelime birleşimi olarak tarihi–etimolojik açıdan doğal olarak kelimelere ayrılabilir” (V. V: Vinogradov, 1977, s.118).

T. Hacıyev’e göre: “Frazeoloji, insan bilincinin hazırladığı ilk edebi üründür. Doğal olarak dilin gelişme seviyesi soyutluk yeteneği ile ölçülürse, demek ki frazeolojik zenginlik bu gelişmenin önemli göstergelerinden biridir” (T. Hacıyev, 1976, s.4).

Deyimi oluşturan parçalar-kelimeler birbirleriyle birleşerek bir bütün oluşturur, parçalar birbirine sanki “bağlı” oluyor. Parçalar arasındaki bu bağlılık ilişkisi farklı yazarlar tarafından farklı şekilde nitelendirilmiştir. Bazı araştırmacılar deyimlerin motiflenmemiş (mecazi) olmasını, bazıları tasvirliğini esas olarak alıyorlar. D. N. Şmelev, bu fikirlerin hiç birisini kabul etmeyerek meseleye farklı bir açıdan yaklaşıyor (D. N: Şmelev, 1973, s.259-273). O, kelime birleşimlerinin parçaları arasında bağlılığın üç türünü ayırmış, paradigmatik, (dizisel) sentagmatik ve derivativ bağlılıkların varlığını belirtmiştir. Araştırmacı, frazeolojik birim parçaları arasında bulunan diğer ilişki türlerini de göstermekle derivativ bağlılığı başlıca şart saymıştır.

Frazeolojik birimler, deyimler; semantik açıdan parçalanmıyor ve kelimeye eş değer sayılıyor. Deyimlerin bir bütün olarak tek anlama gelmesi onları ayrı ayrı parçalarının anlamından ayırıyor. Deyimi oluşturan kelimelerin bu anlamı bağımlı anlam olarak nitelendirilir.

Dilbilimciler bazen bağımlı anlamı tamamen soyutlaştırarak kelimenin sadece temel anlamının değil ikinci, hatta üçüncü anlamlarının da dışında tutuyorlar. Bu bakış açısına göre, bağımsız olarak kullanılan bir kelime aynı fonetik yapıyla deyim içerisinde görülse bile kesinlikle o

değildir. Aralarındaki benzerlik sadece ve sadece dış görünümlerine, ses kabuklarına aittir.

Ama deyimlere bakıldığında onların terkinde kelimelerin bulunduğu, bu kelimelerin hâlâ canlı bir şekilde “kıpırdadığı”, birbiriyle dil kurallarına uygun bağlar kurduğu açıkça görülüyor. Deyimleri etimolojik açıdan incelediğimizde onların ayrı ayrı bağımsız kelimelerden oluştuğu ortaya çıkıyor. Dilde birdenbire doğrudan taşlaşmış bir ifade oluşmaz. Dilin bir iletişim aracı olma niteliği de bunu kabul etmez. Sabit kelime birleşimlerinin, deyimlerin, serbest kelime birleşimine dayanması buradan kendini belli etmektedir. Sonuçta deyimlerin içerisindeki kelimelerde olağandışı bir oluşum değil, bildiğimiz dil birimleri olan kelimelerdir, sözlerdir. İnsanlar sözün kutsallığına, onun büyüğü gücüne inanmış, kelimeleri doğru kullanmaya çalışmışlar, alkışlarını (dualarını), kargışlarını (beddualarını), büyülerini sözlerin aracılığı ile yapmışlardır (bunun izleri hâlâ dilimizde yaşamaktadır). Kelimeler eski dolaysızlıklarını kaybetmeye başlayınca çok anlamlılık, değişik ifadeler meydana çıkmaya başlamıştır. Tüm bunlar, tabii ki uzun bir zaman süreci içerisinde, her halkın kendi yaşam tarzını yansıtarak, kültür özelliğinin bir parçası olarak gerçekleşir. E. Cassirer’in E. Sapir düşünceleri ile ilginç bir şekilde örtüşen aşağıdaki fikri bu konuda ışık tutabilecek niteliktedir: “İnsan sadece Evrende yaşamaz, o sembolik bir Evrende yaşar, dil, mitler, sanat, din, bu Evrenin parçalarıdır. Onlar (tüm bunlar) insan deneyiminin sembolik ağını, karmaşık bir yumağını oluşturan çeşitli ipliklerdir” (alıntı için bkz.: V. N. Teliya, 1986, s.105). Deyimler bu yumağın birbirine dolaşan, sarmaşan ipliklerinin güzel bir armonisidir.

Deyimlerin dilbilimsel olarak incelenmesindeki ana hat, onların çağdaş dilde bir bütün halinde taşıdıkları anlam yüküne ilişkindir. Bu hat yönünde deyimler de dilde kelimeler gibi hazır bir şekilde var olan bir dil birimi diye ele alınır. Fakat biz deyimler konusunda gerçeklere ulaşmak için farklı bir yol seçtik. Onları ifade ettikleri anlamlarla değil şekil olarak oluşturdukları doğrudan anlamları ile ele aldık. Onların etimolojik kökeninin bu yoldan geçtiği düşüncesindeyiz. İlk önce doğrudan anlamları ile oluşarak kullanılmış, sonra ise çok farklı anlam yönlerine sarmış olan deyimler, çeşitli gelişme evrelerine sahiptirler.

Türkçe, içerik ve sayı olarak deyimlerle çok zengindir. Azerbaycan Türkçesi de bu konuda istisna değildir. Bu deyimleri gözden geçirirken insan beden uzuvları ile ilgili olanların daha çok olduğu dikkati çekmektedir. Bunlardan gözle bağlı olanlar özel bir yere sahiptir. Deyimlerle ilgili fikirlerimizi ifade ederken “göz” lü deyimler çok geniş seçenekler sunabilir. Bilgelerin “yüzde göz, dilde söz” ifadesinin sıcaklığı ile “göz” kelimesinin yer aldığı deyimleri anlam ve şekil özellikleri açısından gözden geçirelim.

Azerbaycan Türkçesinde *gözle* ilgili iki yüze yakın deyim kaydedilebilir. Bunlardan bir kısmı Türkiye Türkçesinde aynen kullanılmaktadır, bir kısmı ise bilinmemektedir. Biz bunları ayırt etmeden bu deyimlerin hepsini göz önünde bulundurmaya çalıştık. Türkiye Türkçesinde ve diğer Türk lehçelerinde kullanılmakta olan *göz* kelimesi deyimler bu inceleme içerisinde ele alınmamıştır. Fakat ortak olan deyim sayısı çok olduğu için aslında bu çalışma genel Türkçeye ait edilebilir. Türkiye Türkçesinde de aynı anlam özelliklerine sahip olan deyimlerin açıklamasında Türkçe Sözlük (Türkçe Sözlük, 1988) ve Deyimler Sözlüğü (Aksoy, 1984) esas alınmıştır. Deyimleri verirken bazı ses farklılıkları durumunda Türkiye Türkçesi temel olarak alınmıştır.

Bir görme organı olan göz insanların dünyayı algılamasını sağlar. İnsanlar ilk olarak gözleri ile gördüklerini kabul ederler. Ayrıca, gözün yaratılışı da sanki varlığımızın ve yaşamımızın en önemli öğelerini: ışığı, ateşi, suyu, ağacı, dağı kendisinde birleştirmiş, bir araya getirmiş bir semboldür. Bazen göz özle, ruhla eşleşir ve doğrudan insanın kendisini simgeler, onun sıfatı görevini üstlenir. Tüm bunlar deyimlerin kalıbında taşlanmış olarak karşımıza çıkarlar. Bir parçasını *göz* kelimesinin oluşturduğu deyimleri ilk önce şu yönden ele alalım.

Göz kelimesinin doğrudan fiziksel şekli ve görevi ile ilgili deyimler sayı olarak diğerlerinden daha fazladır. Örn.: “bir göz kırpımında, gözün yumup açınca” – çok kısa bir zamanda, “göz yummak” – kusurları görmezlikten gelmek, “gözünü kırık olmak” – çekingen, korkak tavırlar sergilemek, “gözünün içine baka baka” – açık bir şekilde, hiç çekinmeden, “gözünün akı karası” – tek evlat, “gözünü hiçbir şey

görmemek” – belli bir şeyden başka bir şeyle ilgilenmemek; çok öfkelenmek vs. Bu deyimlerde gözün maddi bir obje olarak yönleri ile verilmesi de dikkat çekiyor. Örn.:

Gözün üstü: “gözünün üstünde kaşın var” dememek - birisini hiç kırmamak, birisinin istediği her şeyi yapmasına izin vermek.

Gözün altı: “göz altı eylemek” – birisini veya bir şeyi gizlice beğenmek, onu elde etme isteğinde bulunmak, “gözünün altını karartmak” – dövmek.

Gözün kabağı: “gözünün kabağına getirmek” – hatırlamak.

Gözünün ucu “gözünün ucu ile bakmak” – belli etmemeye çalışarak yandan bakmak.

Gözün içi: “gözünün içine baka baka” – açık bir şekilde hiç çekinmeden, “gözlerinin içi gülmek” – çok sevindiği gözlerinden, yüzünden belli olmak, “gözlerinin içine kadar kızarmak” – utancından kıpkırmızı olmak, yüzü çok kızarmak vs.

Gözle ilgili deyimlerde göz kelimesi gördüğümüz bir çok örnekte olduğu gibi vücudumuzun bir parçasının ifadesi olarak tek başına kullanılmıştır. Ama bazı deyimlerde vücudumuzun diğer organlarının isimlerini göz kelimesi ile bir arada görebiliyoruz. Bu birliktelikleri şöyle sıralamak mümkündür: *göz-kelle*: “gözü kellesine çıkmak”- çok şaşırmaq; *göz-göz*: “göz göze gelmek”-bakışları karşılaşmak, “göz gözü görmemek”- koyu karanlık nedeniyle hiçbir şey görmemek, “göz göz eylemek” - çok kısa bir zamanda bir işin fırsatını bulmak vs.; *göz-avuç*: beddua olarak: “gözün avucuna düşsün”- kör olasın!; *göz-ağız*: “gözünü yumup ağızını açmak”- hiç düşünmeden öfkesini kusmak; *göz – kulak*: “göz kulak olmak”- gözetmek, bakmak, korumak”, “gözde kulakta olmak” – bir haberin beklentisinde olmak; *baş-göz*: “baş göz eylemek” – evlendirmek, “gözü başı kaynamak” - insanın özellikle tanımadığı birisini gözlemlerken onun gözünde sezdiği pek hoş olmayan hareketlilik, *göz-kaş*: “kaşla göz arasında”- çok kısa bir süre içinde, “göz kaş eylemek”- göz kaş hareketiyle işaret vermek, “gözünün üstünde kaşın var dememek”- birisini hiç kırmamak, birisinin istediği her şeyi yapmasına izin vermek; *göz-ayak*: “gözü ayağının altını görmemek” – burnu havada olmak; *yüz-göz*: “yüz göz olmak”- bir durum veya bir meseleyle ilgili

birisiyle çekişmek, saygısızlaşmak; *göz-gönül*: “gözü gönü tok”-paraya, mala fazla değer vermeyen kişi; “gözü gönü açılmak” neşelenmek vs.

Bunlar arasından ikisini kıyaslamak yerinde olur. Göz-gönül bağı çok özeldir ve daha çok maneviyata aittir. Ağız ise mideyle olan bağlantısı ile maddiyatı sembolize ediyor ve bunu deyimlere de taşımaktadır. “Gözü aç/aç gözlü”, “gözü doymak”, “gözünü yemek”, “gözünü toprak doyursun” gibi deyimler olumsuz nitelikleri yansıtarak gözün kendi özelliklerinden uzaklaştığını, ruhanîliğe değil cismanîliğe hizmet ettiğini belirtiyor. “Gözünü yumup ağzını açmak” (konuşma sırasında yumdu gözünü açtı ağzını) deyimini *göz- gönül* ve *göz-ağız* bağlarını bu açıdan karşılaştırıyor. Çok sinirlenince her şeyi sayıp dökmek, “şu söylenir şu söylenmez” çerçevelerini bir tarafa atarak hiç düşünmeden öfkesini kusmak anlamını taşıyan bu deyimde göre göz kapatılır, bu şekilde akılla olan bağlantı kesilmiş olur, ağız açılır, yani konuşmaya başlanır fakat ağzın konuştuklarından aklın haber olmaz. Diğer deyimlerin de her biri bu yönden incelenebilir.

Göz dış dünyayı algılamamız için bize sunulmuş bir ışık, bir ateş, bir çıradır. Dede Korkut destanlarında geçen “hak yandıran çırağın yana tursun” (KDK, s.41) ifadesi sıradan bir alkış değildir. Burada göz kastedilmektedir. Göz ve ışık, aydınlık kavramları birbirini tamamlayıcı niteliklere sahiptir. Bu deyimlerde de apaçık görülmektedir.

“Göz verip ışık vermemek” deyimini çağdaş Azerbaycan Türkçesinde çok sıkıştırmak, yoğun baskı altında tutmak anlamına geliyor. Bu deyimde görmek için gözün var olduğu fakat onun görmesinin sürekli engellendiği, böylece aslında serbest hareket etmenin imkansızlığı anlatılıyor. “Gözüne ışık gelmek”, “gözleri ışıklanmak” deyimlerine baktığımızda gözdeki ışığın içeriden, iç dünyamızdan kaynaklandığını görebiliyoruz. Gözlerinde sevinç belirtmek anlamındaki “gözleri parıldamak” deyimini de öncekilerle eş anlamlı olarak insanın içindeki sevinç ve mutluluğun ilk önce gözleri aydınlattığını ifade ediyor. “Gözün aydın” ifadesi de muhtemelen buradan doğmuştur. Sevindirici bir durum söz konusu olduğunda insanlar birbirine “gözün aydın” derler, yani “göz aydınlığı verirler”. Bunun yanı sıra eski geleneklerimizde bir anne

babanın evladı veya kardeş insanın gözünün aydını, gözünün ışığı olarak nitelendirmiştir.

Kitab-ı Dede Korkut destanlarında bunun açık örneklerini görebiliyoruz. Örn.:

Görür *gözüm aydını* oğul (KDK, s.66).
Karanlıca *gözlerim aydını* oğul (KDK, s. 66).
Karanlı *gözlerimin aydını* kardeş (KDK, s.100,111).

Burada sırası gelmişken Kitab-ı Dede Korkut'taki bir örneği de hatırlayalım.

Oğul atanın yetirdir, iki *gözünün* biridir.
Devletlü oğul kopsa ocağının *közidir* (KDK, s.31).

Bu örnekte evlat bir babanın sahip olduğu en önemli değerlerle kıyaslanır: babanın gören gözü, ocağının közü (soyunun devamcısı) evlattır. *Göz* ve *ocak / ateş* ilişkisi bu bağlamda götürülebilir. “Gözünden od parlamak” – çok sinirlenmek, öfkelenmek- deyiminde göz bir ocaktır. Körüklendiği zaman bu ocaktan od parlıyor, alev çıkıyor. “Gözünün odunu almak” – gözünü korkutmak- deyiminde olumsuz bir durum söz konusudur. Bir ocağın odu alındığında o söner, kararır; bu ocakta artık köz olmaz, küller kalır. Burada *göz* ve *köz* kelimelerinin anlam olarak aynı kökene uzandığını da belirtebiliriz. “Gözünün yaşını od gibi dökmek” / “gözünün yaşını od gibi elemek” deyimlerinde çok kederli, iç yakıcı durumlarda sıcak göz yaşları akıtma durumu kastedilmektedir. Ateş üzerinden dökülen su da sıcaklaşır, kaynar gibi görünür. Birisi aniden ağlamaya başladığında “gözünden yaş dik sıçradı” ifadesi kullanılır. Burada yaşın sıçramasını ocakta ateş yanarken közün, korun sıçraması ile kıyaslayabiliriz. “Gözüne kül üflemek (üfürmek)” deyimine gelince dikkatimizi herhalde kül kelimesine vermemiz gerekecektir. Eski dönemlerde yaşam ve aile için kutsal bir simge sayılan ocak söndükten sonra külün oluşması, olumsuz durumların külle ilgilendirilmesine yol açmıştır. “Başına kül” / “kül başına”, “başına kül elemek” ifadeleri bunun dilimizdeki izleridir. Çok çaresiz bir duruma düşüldüğünde halk arasında

“başıma haranın küllerini töküm” (başıma nerenin küllerini dökeyim) ifadesi kullanılır. “Özü özüne eyledi, külü gözüne eyledi” atasözü kendisi edip kendisi bulmak anlamında gözle külün olumsuz ilişkisine dikkat çekmiştir. “Gözüne kül üfürmek” deyimini, kafayı karıştırarak göz boyama anlamını ifade ediyor.

Gözün bir ışık kaynağı olarak ıraya benzetilmesi de deyimlere yansımıştır. “Gözünün yağını yedirmek” deyimini de bu açıdan ilgi çekici sayılabilir. Şöyle ki ıra yağla beslenir, yaşamını sürdürmesi, yani yanabilmesi için yağa ihtiyacı vardır. Birisi için elinden gelen her şeyi yapma, gözünün (yanan ırasının) yağını bile ona yedirme, aynı kişiye karşı büyük fedakarlık yapıldığını gösteriyor. “Gözüne ırac (ıra) olsun” alkışı da gözün ışıkla olan bağlantısını hatırlatıyor.

“Göz değmek” – uğursuzluk, kötülük getirdiğine inanılan kıskaç veya hayran bakışlar dolayısıyla kötü bir duruma düşmek- olayının gözdeki kötü bir ışık enerjisi nedeniyle doğduğu bilinmektedir. Bu deyim farklı gramer şekilleriyle halk arasında yaygın olarak bilinmekte ve kullanılmaktadır.

Çok şaşırtıcı olabilir ama görünen o ki Türk mitolojisinde çok önemli bir yer tutan ağaç, su ve dağ kültürleri göz kavramı ile derin bir bağlantı kurmuştur. Gözün doğal yapısı bu bağlantının oluşmasına bir vesile olmuştur. Göz bir su kaynağıdır (gözyaşları), göz bebeğinin yapısı bir yüksekliği, dağı anımsatır, gözün çevresindeki kirpikler ise ağaçlarla benzerlik fikrini verebilir. Tüm bunları örneklerle esaslandırmaya çalışalım.

Önce göz-ağaç/bitki bağlantısını onarmayı deneyelim.

Bir ağaç gibi gözün de kökü vardır. Su verilmediğinde ağacın kökü sarardığı, kuruduğu gibi gözün de kökü sararabiliyor. Birisini veya bir şeyi çok bekleyerek sabırsızlanmak anlamında kullanılan “gözünün kökü sararmak” deyiminin oluşması bununla ilgilidir.

Gözün de ağaç/bitki gibi suyla beslenmesinin izlerini başka deyimlerde bulabiliyoruz. Birisinden hoşlanmadığımız ve ona karşı kuşku duyduğumuz zaman “gözüm ondan su içmedi”, diyoruz. Yada birisinin bir şahıstan ibret alması, onu örnek olarak görmesi istendiğinde “bak, gözüne su ver”, derler.

Aslında çok anlamlı olan *dikmek* fiili temel olarak bir kavrama uzanıyor ki bu da nesneyi dikey olarak sabit bir şekilde durdurmak, bir yere sançmak anlamıdır. Bu bağlamda *dikmek* fiilinin en çok ağaçla bağlı olduğu düşünülebilir. Aynı fiil göz kelimesiyle birlikte birkaç deyim oluşturmuştur. Örnek olarak “göz dikmek”, fikrin, düşüncenin bir yere, bir şeye odaklanması ile gözün (meczâ de olsa) orada sabitleşmesi, bir nevi dikilip kalmasıdır. Bir ağaç dikildiği yerden ayrılmadığı gibi göz de bahis konusu noktada sabitleşir. “Göz dikmek” deyiminin günümüzdeki anlamı bir şeyi ele geçirmek isteği ile ilgilidir. “Gözünü dikmek”, birisine veya bir şeye umudunu bağlama anlamına geliyor. Bu deyim biraz değişik şekli - “gözünün tikeneceği” gramatik şekli *tek umut, umut ışığı* anlamını taşımaktadır. “Gözünü gözüne dikmek” deyimini birisinin gözlerini ayırmadan dikkatle bir kişinin gözlerine baktığı durumlarda kullanılır.

“Gözü gölgeli olmak”, “gözü gölgeli dolaşmak” – bir işten veya kendisinin bir amelinden dolayı insanın utanç duyması, “gözleri gölgelenmek” – hüzünlenmek deyimleri göz-ağaç/bitki benzerliğine ilgi uyandıran ifadelerdir. Burada ağaç gibi gözün de gölgeli olabileceği vurgulanıyor. Birinci durumda utanç nedeniyle aşağı indirilmiş kirpiklerin gözü gölgelemesi, ikinci durumda ise kederli bir düşüncenin, bir keder bulutunun gözü gölgelendirdiği görülüyor.

Çekik gözlerin genellikle üzüme veya bademe benzetildiğini biliyoruz (*üzüm gözlü, badem gözlü*). Sessizce acı acı ağlamak anlamındaki “gözünün gorasını (koruğunu)sıkmak” deyiminde de daha olmamış üzümün yani goranın ismi geçiyor. Üzümün çeşitli amaçlarla sıkılması meyve olduktan sonra yapıldığı için onun daha gora iken sıkılması pek tavsiye edilmez (krş.: “Sabreyle helva pişirilir ey gora senden, beslersen atlas olur dut yaprağından” atasözünde olduğu gibi).

“Gözünün gorasını sıkmak” ifadesi de daha çok birisinin ağlaması istenmediği zaman “sıkma gözünün/gözlerinin gorasını” şeklinde (bir büyüğün bir küçüğü azarladığı gibi, ya da samimiyetin bulunduğu ortamlarda) kullanılabilir.

“Gözünün kurdunu öldürmek” – bir şeyden tadarak ona duyulan heves ve isteği doyummuş olmak) deyiminin de dolaylı olarak ağaçları içten kemirip yiyen kurtla bağlı olduğu düşünülebilir. Ayrıca “göz düşmek” deyimini meyvelerin olması anlamını ifade ettiği gibi ağaçların tomurcuklanması da göz kelimesinin yardımcı ile bildiriliyor.

Gözle su kültü arasında bağlantı kurmak daha kolaydır. Ağlama eyleminin gözle bağlı olması ve göz yaşları gözün su ile bütünleşmiştir. Bilindiği üzere göz yaşlarının çıktığı nokta gözün *pınarı* (Azerbaycan Türkçesinde gözün bulağı) diye adlandırılıyor. Pınarın toprağın altından çıktığı yer ise *pınarın gözü* (Azerbaycan Türkçesinde bulağın gözü) şeklinde bir karşılık bulmuştur (krş.: gözün pınarı ~ pınarın gözü).

Gözün su ile bağlı olduğu deyimlerin bir çoğunda *yaş* kelimesi de yer almaktadır. Bu deyimlerden bahsetmeden önce *yaş* kelimesinin anlam özelliklerini de hatırlamamızda fayda vardır. “Doğuştan beri geçen ve yıl birimi ile ölçülen zaman” (Türkçe Sözlük, II.c., s.1603) anlamı ve ıslaklık, nemlilik kavramları ilk bakışta çok uzak gibi görünse de eski mitolojik görüşlerde bir biriyle bağlantılı olmuşlardır. Bitkilerin tazeliği anlamında da *yaş* kelimesi yer almıştır (krş.: Kaba ağacın kurumuştı yaşardı ahır –KDK, s.66). *Yaşıl* (yeşil) kelimesi köken olarak yaş kelimesine uzanmaktadır. Yaş kelimesi ve onun derivatlarının dil tarihimizde daha farklı anlamları da (örn.: yaş-geç; yaşın- şimşek; yaşnamak-şimşek çakması; yaşru-gizlice, yaşırmak-saklamak, yaşmak-kadınların eski zamanlarda yabancı erkeklerin yanında ağızlarını kapattıkları örtü vs.) var olmuştur. Bunlar arasındaki anlam ilişkilerin incelenmesi konumuzla pek alâkalı değildir. Ama gözlerden akan berrak sıvıya da yaş denilmesi düşündürücüdür ve bu kelimeyi sırf nemlilikle değil tüm bu anlamlar çevresinde görmemizi gerektirir.

“Gözleri yaşarmak” deyimini çok duygulanıldığı zaman gözlerin sulandığı durumları ifade ediyor. Birisinin ağlaması istenmediğinde ona şefkatle “gözünün yaşı kabrime dökülsün”, derler. Bunu daha çok anneler çocuklarının ağlamaması için söylerler. “Gözünün yaşını sel gibi akıtmak” deyimini çok ağlamayı bildirir, yanaklardan aşağıya doğru süzülen gözyaşlarının akarsu gibi görünümü bu deyimden oluşmasına sebep olmuştur. Sulu gözlü insanlar için “onun gözünün yaşı avucundadır” ifadesi kullanılır. Çoğu kişi ağlamaya başlar başlamaz ellerini yüzüne götürür. Sanki avucunda tuttuğu gözyaşlarını gözüne bırakır. “Gözünün yaşı avucunda olmak” deyimini bu izlenimi yansıtmaktadır.

Deyimlerdeki göz-su bağlantısı gözyaşı olmadan da görülebilir. “Gözü dolmak” deyimini ağlama eylemi ile ilgili olsa da bazı ayrıntıları ile benzeri deyimlerden ayrılır. Bu deyim “gözlerin yaşarması” ve “ağlamak” durumlarının ortasında yer alır. Duygulanma nedeniyle gözlerin yaşlarla dolu dolu olması ama insanın kendisini tutmasıyla bu yaşların akması durumu bu deyimde ifadesini bulmuştur. “Gözü akmak” deyimini daha çok sıvı maddelerin vasfı olan akmak eylemini göze de ait etmiştir. “Gözü akmak” deyimini iki farklı anlamda görebiliyoruz. Bunlardan birincisi akarsu üzerinden geçerken ona bakıldığında suyun insanı da kendisi ile sürüklediği duygusudur. İkincisi ise sarhoş insanın doğrudan bakamaması, gözlerinin süzülmesi durumunu bildiren anlamıdır. İnsanın özellikle tanımadığı birisini gözlemlerken onun gözünde sezdiği pek hoş olmayan hareketlilik “gözü başı kaynamak” deyimini ile belirtilir. Su kaynarken içindeki yabancı maddeleri dışarıya attığı gibi göz de sanki kaynarak hoş olmayan özellikleri açığa vuruyor. “Gözü dalmak” derken insanın derin düşünceler içerisinde gözlerinin bir noktaya dikilip kalması anlaşılır. Suyun derin katlarına yüzerken dalmak fiilini kullanıyoruz. Göz de sanki düşünceler denizine dalıyor. “Gözü dökülmek” deyimini gözlerin kör olması anlamına geliyor ve daha çok beddualarda karşımıza çıkıyor. Bu deyim de göz su benzeşmesini ortaya çıkarmakta yardımcı olabilir. Ama bazen insanın yoğun duygu ve istekleri de gözünden akarak dökülebiliyor. “Gözlerden sevinç dökülmek”, gözlerinden uyku dökülmek”, “gözlerinden yazıklık

dökülmek”, “gözlerinden nefret, kin dökülmek”, vb. deyimler bunun örneğidir.

Göz kelimesi ile dağ kültü arasındaki bağlantıyı bulabilmek kısmen zordur. “Göz dağı vermek” – sonradan verilecek bir ceza ile korkutmak - ; “gözü dağlanmış”- kötü bir insan – gibi deyimlerdeki *dağ* kelimesi kızgın bir demirle vurulan damga anlamındadır ve bahis konumuz olan yükseklik simgesi dağla bağlantılı değildir. Yüksek bir yerden aşağıya düşme anlamında “gözden düşmek”- önceden var olan sevgi ve ilgiyi yitirmek- deyimini bu konuda örnek teşkil edebilir. Ya da “gözü dumanlanmak” – gözleri hafifçe yaşararak çevreyi açık görememek- deyimini ele alalım. Buradaki *dumanlanmak* (sislenmek) kelimesi daha çok *dağ* kelimesi ile bir arada kullanılır (krş.: Manilerde: Dağlar duman oldu gel, halim yaman oldu, gel; aşık edebiyatında: Duman, gel git bu dağlardan, dağlar taze bar eylesin vs.). aynı kelimenin *göz* kelimesi ile de birleşim kurması anlam aktarması izlenimini veriyor. “Gözü yukarılarda olmak” –gözü yüksekte olmak- deyimini doğrudan olmasa da zirveyi hatırlatıyor.

Göz kelimeli deyimlerden bahsederken Dede Korkut Destanlarını göz ardı etmek mümkün değildir. *Göz* kelimesi ve onun kullanıldığı deyimlerin gelişim sürecini izleme açısından Kitab-ı Dede Korkut değerli bilgiler verebilir. Destan kahramanlarının tasvirinde onların gözleri önemle tasvir edilmiştir. Bu tasvirler arasında kalıp sıfatlar da, bir defaya mahsus benzetmeler de vardır. Örn.: Kara kıyma göz, ak yüzlü ala gözlü, kara gözlü, ala kıyma görklü göz, gözcügezi çöngü, kapanñulıca gözleri çöngü, gözi gökçek vs. Bunlar arasında *ala gözlü* benzetmesinin daha çok kullanılması ilgi çekicidir. “Ağamızın başı ve gözi sadakası” (KDK, s.62) ifadesi göze ne kadar çok değer verildiğini gösteriyor. Gözün seçirmesinin bir habere işaret olduğu inancını destanlarda da görmek mümkündür: “Çıksun benim kör gözüm, a Derse Han, yaman seçirir (KDK, s. 38). Büyüklerin (babanın veya ağabeyin) hasret ve sevgi alâmeti olarak küçüklerin gözlerinden öpmesi geleneği de burada izlenebilir (örnek için bkz.: KDK, s.60).

Nankörlük eden kimselere söylenen “*gözüne dursun*” bedduası, Bamsı Beyrek’in bir yemininde yer almıştır:

Men Kazanıñ nimetini çok yemişim
Bilmezsem *gözüme tursun* (KDK, s.124).

Destanlarda günümüzde kullanılmakta olan “göz gezdirmek”, “gözleri dolmak”, “gözü korkmak”, “gözünü korkutmak”, “gözü kararmak”, “göz karartmak”, “gözü tutmak”, “gözünün yaşını dökmek”, “göz ucuyla” gibi deyimler destan diline özgü bir biçimde farklı nitelendirmelerle karşımıza çıkarlar. Örn.:

Kara kıyma gözleri kan yaş taldı (KDK, s. 38).
Kara gözden acı yaşın dökdürdiñmi (KDK, s. 72).

Bazen bu deyimlerin açıklamaları ile beraber kullanıldığı görülür. Örn.:

Ak birçeklü anası *buldır buldır ağladı, gözünün yaşın döktü* (KDK, s.57).

Karnın acıkmamışken, gözün kararmamış iken bu ağacı koparı gör (KDK, s.46).

Kanturalı *gözün açdı, kapakların kaldırdı* (KDK, s.91).

Deyim parçalarının birbirinden koparak cümle içerisinde ayrı ayrı kullanılması serbest kelime birleşimlerini çağrıştırıyor. Örn.:

Yigidiñ gözi bir deniz kulunu boz aygırı *tutdı*, bir de altı perli gürzi, bir de ak tozlu yayı *tutdı*. (KDK, s.53).

Göz-gönül bağını da destanlarda daha açık görebiliyoruz. Örn.:

Göz açuban gördigim, köñül verip sevdigim (KDK, s. 38, 58, 59, 72, 83, 105).

Gözün kimi tutarsa , köñlüñ kimi severse sen aña vargıl (KDK, 83,112).

Gözüm gördi, köñlüm sevdi (KDK, S. 89, 90).

Gözüm döndi, köñlüm getdi (KDK, S.92).

Deyimlerin bazıları yargı nitelikli olup ata sözlerimize yaklaşmaktadır. Örn.:

Kör ne ister: iki göz; biri eğri, biri düz.
Gözden uzak, gönülden ırak.
Göz var görmek için
Öz közündeki tiri görmür, özge gözünde kıl aktarır (arar)
Göz görmese gönül sevmez/istemez vs.

Bayatlarımızda da (manilerimizde) göz kelimesinin önemli bir itina ile kullanıldığını görebiliyoruz:

...Özüm özüne kurban,
Gözlerim gözlerine.
... Sağ gözüm sana kurban
Sol gözüm bana besdi (yeter) vs.

Dünya ile olan bağımızın vazgeçilmez bir aracı olan göz alkış ve kargışlara (dua ve beddualara) da yansımıştır.

Alkışlarda:

Gözlerine çırak (çıra) olsun (genellikle evlatlar kastedilmektedir).
Gözün aydın.
Gözlüler olsun, görmesin (çok kötü bir olayın anlatımında muhatap kişinin bunlardan uzak olması dileği)
Gözüne dönüm (gözlerine kurban olayım).

Kargışlarda:

Gözüne ok batsın.
Gözünü yılan yesin.
Gözün dağlansın.
Gözün avucuna düşsün.
Gözünden gelsin.
Gözüne girsin.

Gözüne dursun.
Çörek (ekmek) gözünü tutsun.
Gözün çıksın.

Ayrıca, yapılan ricanın büyük bir saygı ile kabul edilmesi durumunda “baş üstüne” ifadesinin yanı sıra “göz üste, gözüm üste” ifadesi de kullanılır. Birisinin misafirlilik isteği göz üste yerin/yeriniz var”, karşılığını alır. Gelen misafirler “hoş geldiniz, göz üste geldiniz” ifadesi ile karşılanır.

Tüm bunları gözden geçirirken deyimlerin oluşmasında gelenek ve göreneklerimiz, eski inançlar sisteminin, mitolojik düşüncelerimizin düşünüldüğünden daha fazla bir role sahip olduğunu görmemek mümkün değildir.

Göz kelimesinin bulunduğu deyimlerin büyük bir çoğunluğu şekil olarak fiil katılımlıdır. Göz kelimesi çeşitli morfolojik değişmelerle yetmiş beşten fazla fiille sabit kelime birleşimi oluşturmaktadır. Bu birleşimlerde ek kelimeler de yer alabiliyor. Bazen aynı fiilin yer aldığı birkaç deyim bulunması da mümkündür. Örnek olarak *düşmek* fiili; “gözden düşmek” (birisinin veya bir nesnenin önceden sahip olduğu hatırı, itibar ve beğeniye kaybetmesi), “göz düşmek” (meyvenin olması), gözü çukura düşmek (zayıflamak), kargış-beddua olarak “gözün avucuna düşsün” (kör olası) gibi birleşimlerde yer almıştır.

Fiillerin olumlu ve olumsuz şekliyle kullanılmasında da farklılıklar görebiliyoruz. Esas ağırlık olumlu şekle ait olmakla birlikte bazen aynı deyimlerin olumsuz varyantları da kullanılıyor. Örn.: “göz yummak” - “göz yummamak”, “gözü doymak” - “gözü doymamak”, “gözüne değmek” - “gözüne değmemek” vs. Bu deyimler arasında tabii ki sadece olumlu şeklin (örn.: “gözü ağara kalmak” - çok zayıflamak, “gözünün acısını almak” - biraz uyumak, kestirmek, “göz göz eylemek” - çok kısa bir zamanda bir işin fırsatını bulmak, “gözünün yaşı avucunda olmak” - hemen ağlayıvermek vs.) kullanıldığı durumlar olduğu gibi sadece olumsuz şeklin (örn.: “gözü götürmemek” - çekmemek, “göz gözü görmemek” - çok karanlık, “gözü su içmemek” - birisine güvenmemek,

“göz açmamak” – çok yoğun bir biçimde çalışmak vs.) bulunduğu durumlar da vardır.

Göz kelimesi isim, zarf temelli deyimlerin oluşmasına da katılmıştır. Örn.: gözü gönlü tok, gözün yumup açınca, göz okşayan, bir göz kırpmında, göz göre göre, göz kararı, gözünü kırpmadan, gözünün tikeneceği (tek umudu), gözünün akı karası, gözü dağınık vs.

Sonuç olarak şunu belirtebiliriz: Türk lehçelerinde deyimler üzerine ne kadar çok araştırma yapılmış olsa da bunlar yeterli sayılamaz. Dilbilimin son yeniliklerini göz önünde bulundurarak deyimlerin sadece klasik yöntemlerle değil farklı bakış açılarıyla da incelenmesiyle ilginç bilimsel sonuçlar elde etmek mümkündür.

KAYNAKÇA

1. Adilov M., Yusifov G., Sabit Söz Birleşimleri, Bakü, “Maarif” Basımevi, 1991.
2. Aksoy Ö. A., Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, c.2, Türk Dil Kurumu Yayınları, 4. baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984.
3. Alekperov A. K. Leksiçeskaya Semantika Prostih Glagolov v Sovremennom Azerbaydjanskom Yazıke, Bakü, İzd. “Elm”, 1983.
4. Bayramov H., Azerbaycan Dili Frazеologiyasının Esasları, Bakü, “Maarif” Basımevi, 1978.
5. Hacıyev T., Azerbaycan Edebi Dili Tarihi, Bakü, ADU Neşri, 1976.
6. Kitab-ı Dede Korkud (Tertip, transkripsiyon, sadeleştirilmiş varyant ve önsöz F. Zeynalov ve S. Alizade’ye aittir), Bakü, “Yazıçı” Basımevi, 1988.
7. Solntsev V. M., Yazık Kak Sistemno-Strukturnoye Obrazovaniye, Moskva İzd. “Nauka”, 1971.
8. Şmelev D. V., Problemi Semantiçeskogo Analiza Leksiki, Moskva, İzd. “Nauka”, 1973.
9. Teliya V. N. Konnotativnyy Aspekt Semantiki Nominativnih Yedinitis, Moskva, İzd. “Nauka”, 1986.
10. Türkçe Sözlük, 1-2. c. Türk Dil Kurumu Yayınları:549, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.
11. Vinogradov V. V. , Leksikologiya i Leksikografiya (İzbrannie Trudı), Moskva, İzd. “Nauka”, 1977.